

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Олена Богдашина

НОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУСПІЛЬНИХ ЗАКОНІВ ТА ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В УКРАЇНІ

Проблема законів та закономірностей історичного процесу була і залишається важливою теоретичною складовою історичних досліджень. Українські історики-позитивісти другої половини ХІХ - початку ХХ ст.¹, як правило, не присвячували цій темі спеціальні розвідки. Проте проблема існування законів та закономірностей історичного процесу, їх кількості досить часто аналізується у розвідках різних авторів дореволюційного періоду.

Дана тема дістала певне висвітлення у науковій літературі². У радянський час визнання дореволюційними істориками-позитивістами закономірностей історичного процесу оцінювалося як позитивний факт. Проте на думку радянських науковців визнання дореволюційними вченими як правило законів, а не закономірностей суспільного розвитку переконливо показувало обмеженість методології їх наукових досліджень. Більшість сучасних авторів під час аналізу методології наукової спадщини окремих українських істориків (В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського та ін.) вважають теорію закономірностей історичного процесу одним з елементів позитивістської концепції історичної науки в Україні³.

На жаль не всі аспекти проблеми законів та закономірностей історичного процесу, які досліджувалися у працях українських істориків, дістали висвітлення у науковій літературі. Наша розвідка є спробою ретроспективно дослідити розробку цієї теорії у позитивістській трактовці, дати оцінку її значення для розвитку історичної науки в Україні. У даній розвідці зроблена спроба показати теорію закономірностей історичного процесу як один з елементів позитивістської парадигми історичної науки в Україні

Суспільні закони визнавалися деякими теологами та об'єктивними ідеалістами як правило у контексті здійснення

божого провидіння. За винятком богословів абсолютна більшість істориків України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. шукала раціональні, анерелігійно-містичні чинники суспільного розвитку. Тому трансцендентні фактори більшістю науковців не визнавалися причинами суспільного розвитку. Так, М.С. Грушевський прямо виступив проти теологічного чи ідеалістичного тлумачення об'єктивних історичних закономірностей, не сприймаючи «покликування до причин провиденціальних»⁴.

Визнання закономірного характеру суспільного розвитку в національній історіографії відбувалося під значним впливом праць французьких та німецьких просвітителів. На Україні були добре відомі ідеї І.Г. Гердера про людську природну гуманність⁵ та Г.В. Ф. Гегеля про усвідомлення духом його свободи⁶. Німецький просвітитель І.Г. Гердер характеризував суспільство як саморозвиваючий організм, в якому діє «м'який бальзам природних законів людства...навіть проти волі людей»⁷. Французький просвітитель Ш.Л. Монтеск'є у вступі до праці «Дух законів» підкреслював: «Я встановив загальні початки і побачив, що приватні випадки якби самі собою підкоряються ним, що історії всіх народів витікають з них як наслідок і будь-який приватний закон пов'язаний з іншим законом або залежить від іншого, більш загального закону»⁸. Французький вчений подав класичне для того періоду визначення законів – «необхідні відносини, що витікають з природи речей»⁹. Характерно, що випускник Харківського університету М.М. Ковалівський неодноразово позитивно оцінює ці думки відомого мислителя¹⁰. Інший французький просвітитель Ж.А. Кондорсе пояснював прогрес суспільства саме закономірним характером його розвитку. На його думку суспільний прогрес «підкорений тим же загальним законам, які спостерігаються у розвитку наших індивідуальних здібностей, або він є результатом цього розвитку, що спостерігається одночасно у більшого числа індивідів, об'єднаних у суспільство»¹¹.

Таким чином європейські просвітителі кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. обґрунтували закономірний характер історичного процесу. Подальшу розробку дана ідея дістала у творах фундаторів позитивізму. Відомо, що засновник нового вчення О. Конт розробив закон трьох стадій історичного процесу (фактично трьох етапів розвитку мислення). Крім того мислитель

вважав, що закони суспільства не відрізняються від законів природи. Цю тезу підтримав Г. Спенсер¹², який підкреслював універсальність та загальність законів, якими вчений називав «однаковість відносин між явищами»¹³. Він закликав винайти суспільні закони і був переконаний, що «лише одна слабкість наших здібностей заважає нам їх відкрити»¹⁴.

Фундатори позитивізму показали відмінний від теологів та метафізиків принципово новий підхід до розуміння суспільних законів та закономірностей. В основу позитивістського розуміння суті суспільних законів та закономірностей були покладені не надприродні сили, а різноманітні фактори людського життя. Завдяки цьому конкретний історичний матеріал досить легко, без апріорно даних схем відповідав концепції історичного процесу як закономірного та прогресивного.

Переконання переважної більшості науковців в існуванні законів суспільного розвитку – характерна ознака світової історичної науки досліджуваного періоду. Повністю підтримуємо точку зору О.М. Нечухріна: «історики-позитивісти могли сперечатися про характер цих законів, про те, виявлені чи вони, чи ця справа майбутнього, яка конкретна наука їх відкриває – історія, соціологія чи психологія, - але саме існування законів було священним принципом, догматом віри, з якого виходив всякий дослідник»¹⁵.

М.С. Грушевський вважав пошук суспільних законів чи закономірностей нескінченим, бо «Скільки б не уставлялась ся таких «соціяльних законів» в абстракції, в якійсь алгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складності і скомплікованости його факторів завсіди буде зіставитися сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціяльнім моменті, дійсно взяті на рахунок? Чи якийсь фактор, зіставши ся поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?»¹⁶.

Значна частина науковців, що проживали у той період на українських землях (серед них В.Г. Авсеєнко¹⁷, М.П. Драгоманов¹⁸, В.С. Іконніков¹⁹, О.І. Стронін²⁰, О.С. Трачевський²¹, Ф.І. Успенський²², І.Я. Франко²³, Ф.І. Шміт²⁴, І.В. Лучицький²⁵) визнавали історичні закони, часто підкреслюючи при цьому важливість їх пошуку. Учень останнього

В.К. Піскорській у публічній лекції підкреслював, що «без встановлення причин, які пов'язували б історичні факти в одне струнке ціле, неможлива наукова історія»²⁶.

М.П. Драгоманов так обґрунтовував існування історичних законів: «Якщо ж і в історії ми помітимо цілий ряд фактів одного роду і виділимо від них родові ознаки, тоді у багатьох випадках виявиться, що відомі явища історичні повторюються при певних умовах - висновок, який і є закон історичний. Якщо ж спостереження покаже, що відомі явища з меншою силою або зовсім перестають повторюватися, тому що певні умови для них послаблюються або перестають існувати, то це спостереження також приведе нас до іншого закону, тобто, власне, до того ж самого, тільки інакше вираженому»²⁷. Повторюваність історичних фактів (подій та явищ), з точки зору логіки, не є достатнім доказом існування історичних законів. Потрібно довести взаємозв'язок локалізованих у просторі та часі історичних фактів.

І.Я. Франко як одне з досягнень позитивістської історіографії вважав саме визнання закономірного характеру історичного процесу: «усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей»²⁸.

Харківський професор М.Н. Петров також високо оцінив спроби позитивістів «відкрити закони, що управляють ходом історії, закони, без яких історія завжди залишиться збірником корисних та цікавих відомостей, але не наукою»²⁹. Він неодноразово критикував тих істориків, які характеризували історичний процес як збіг випадковостей³⁰.

У національній історіографії досліджуваного періоду загальноприйнятим стало порівняння, а інколи і використання законів природознавства. Так, слідом за Г. Спенсером М.Н. Петров використовував аналогії історичних явищ з природними. Для нього людське суспільство – живий організм, що розвивається за певними законами: «зростання його здійснюється через поступове вдосконалення його внутрішнього складу, так і через розширення зовнішнього обсягу»³¹. Відомий київський популяризатор позитивізму В.В.Лесевич взагалі слідом за О. Контом та Г. Спенсером вважав, що соціологічні закони необхідно вивчати «у сенсі неминучої підлеглих їм природним законам»³².

Полтавський науковець О.І.Стронін неправильно вважав основою прогресу та регресу біологічний закон схрещування³³, а загальним політичним законом називав закон враження та рефлексу³⁴.

Водночас більшість українських науковців досліджуваного періоду критикували таку позицію О. Конта і Г. Спенсера, підкреслюючи, що історія не є механічною системою законів, як в природничих науках. Так, київський історик П.М. Ардашев критикував Г.Т. Бокля за перенесення законів природи на суспільство³⁵ та наголошував, що історичні явища не подібні на хімічні і фізичні³⁶. Подібні думки висловлювали М.М. Бережков³⁷ та М.С. Грушевський³⁸. Останній чітко відділяє суспільні закономірності від законів природи, бо «у відносинах соціальних закон являється актом волі, при тій волі свідомої, яка ставить певну мету»³⁹.

Таким чином українські вчені підтримали Дж. Ст. Мілля, який виступив проти ототожнення законів природи та суспільства⁴⁰. Англійський науковець у популярній серед науковців Російської та Австро-Угорської імперій, зокрема і на українських землях, книзі «Система логики силлогистической и индуктивной» показав вразливість сформульованих на емпіричному рівні О. Контом історичних законів. Останні, на його переконання, потребують додаткових досліджень⁴¹. Дж.С. Мілль вважав, що сформульовані О. Контом закони не доводять, що фактичний хід історії був єдино можливим. Методологічну функцію цих законів англійський науковець вбачав в тому, що вони виступають критерієм відбору існуючих історичних фактів та правильності емпіричних узагальнень вченого⁴².

Критичні коментарі щодо контівського закону трьох стадій висловлювали науковці різних світоглядних позицій: неокантіанець Є.М. Щепкін, філософ-богослов О.О. Козлов. Так, одеський дослідник Є.М. Щепкін характеризував закон О. Конта про три стадії, як «не закон, а схема того, що здійснювалося один раз. Схема О. Конта не передбачає повторюваності тотожних явищ»⁴³. Професор Київського університету О.О. Козлов взагалі пішов далі у критиці сформульованого О. Контом закону трьох стадій, заявивши про його необґрунтованість⁴⁴.

Водночас під впливом нових праць з методології наукових досліджень все більш характерним для історичної науки в

Україні було уникання терміну «закон» та використання терміну «закономірність».

Так, В.К. Піскорський визнавав відому закономірність суспільного розвитку, але заперечував подібність законів природи та історії: «Закон є узагальнення цілого ряду тотожних явищ; він виражається у властивості даного явища повторюватися незчисленну кількість разів. Але в історії тотожних явищ не буває, і у застосуванні для історичних явищ узагальнення проводяться до встановлення не законів, а причинної залежності і типових форм суспільного розвитку»⁴⁵.

Водночас українські історики-позитивісти як правило виступали проти жорсткої обумовленості законами та закономірностями розвитку суспільства.

М.С. Грушевський заявляв з цього приводу: «Я не прихильник ідей історичного фаталізму і не думаю, щоб певні впливи історичного процесу незмінно, як первородний гріх, впливали потім до скончання віка на жите даного народу, як його фатум. Я вірю в велику силу самовизначення колективного чоловіка, людської громади і в широку сферу ділання його самовизначення»⁴⁶.

Одним з перших серед науковців України В. В. Лесевич виступив за те, щоб історію суспільства вивчали за допомогою соціологічних та біологічних законів⁴⁷. Пошук законів він оголошував головним завданням соціолога, а не історика⁴⁸.

П. М. Ардашев вважав, що у суспільстві діють закони психології та біології: «в дійсності історична закономірність цілком та без залишку зводиться до закономірності психологічних, органічних та неорганічних процесів, і лише закони, покладені в основі цих процесів, можуть слугувати і для пояснення історичного процесу; будь-яка ж спроба сформулювати історичні закони, як особливі, самодостатні закони, неминуче завжди будуть вирішуватися формулюванням більш чи менш довільних узагальнень, які, нічого не пояснюючи, самі будуть вимагати пояснень»⁴⁹.

Таким чином українські науковці визнали дію психологічних законів в історії раніше головного чільника Баденської школи неокантіанства Г. Ріккерта та відомого соціолога М. Вебера.

Під впливом ідей неокантіанства заперечення суто історичних законів та визнання біологічних та психологічних законів законами й людського суспільства стало характерною

рисом історичної науки України початку ХХ ст. Так, викладач Новоросійського університету Є. М. Щепкін вважав, що в історії діють не історичні, а психологічні закони: «мета інтерпретації не пошук історичних законів та слідів їх впливу, простежування у подіях дій психологічних законів»⁵⁰.

Пізній М.С. Грушевський також визнавав біологічні та психологічні закони в якості суспільних законів: «В людським громадянстві ділають такі біологічні закони як самоохорони роду, постійної диференціації, наслідності, вживання найбільш приспособлених і т. ин. Можна вказати аналогічні з ними «закони психологічні» – скажім «наслідування» і вибору, «закони економічні», як залежність попиту і подачі, поділ праці, і т. ин. Вони витворюють причинність і внутрішню необхідність в межах кожної з цих функцій, котра дає можливість конструувати дійсну науку»⁵¹. Таким чином він поглибив та розвинув поширені у європейській, насамперед німецькій, науці того періоду ідеї. Відомо, наприклад, що представники «суб'єктивної школи» в російській соціології взагалі заперечували існування суспільних законів, визнавали лише існування психологічних та соціологічних закономірностей⁵².

Інший учень В.Б. Антоновича Д.І. Багалій подібно багатьом іншим представникам змодернізованого позитивізму також заперечував існування історичних законів. Свою позицію він обґрунтовував так: «Закон є вираження постійного відношення між двома одночасними чи послідовними явищами; для того, щоб відкрити його необхідно мати ряд однорідних явищ, що повторюються у незмінному зв'язку. А між історія є процес, який складається з послідовної зміни явищ, котрі дані нам у даній сукупності лише один раз; історичні факти не повторюються: вони цілком індивідуальні. Отже, історичні закони – це химери. Закономірними елементами опиняються в історії соціологічний та психологічний; тому можна і потрібно говорити про закони соціології, але не історії»⁵³.

Ідею про окремі соціологічні закони підтримували, наприклад, професор Київського університету І. В. Луцицький⁵⁴ та його учень Є.В. Тарле⁵⁵. При цьому економічна історія вважалася «вагомим і найважливішим підґрунтям для встановлення наукових законів соціології»⁵⁶.

Під впливом марксизму на початку ХХ ст. ряд відомих істориків намагається показати примат економічних законів в історичному процесі. Так, професор Київського університету М.В. Довнар-Запольський виступив за розробку окремих економічних законів, «закономірне повторення яких ми можемо зустріти в історії кожного народу»⁵⁷. Але при цьому вчений застерігав від перебільшення впливу виробничих відносин на історичний процес⁵⁸.

Між тим інші науковці заперечували існування окремих економічних законів⁵⁹.

Як і переважна більшість інших істориків-позитивістів України початку ХХ ст. П.М. Ардашев у вступній лекції у Київському університеті прямо наголошував, що у в суспільстві діють не історичні закони, а історичні закономірності⁶⁰. Таку позицію він обґрунтовував тим, що в історії не діють дві головні ознаки наукового закону: 1) безумовність (немає винятків); 2) закон пояснює поодинокі явища. Тому вчений робить такий логічний висновок цілком у дусі Дж. Ст. Мілля: «Емпіричних законів, тобто узагальнень відомих фактів, можна зробити в історії скільки душі завгодно, але ці quasi-закони, не мають нічого загального з науковими законами та з поняттям закономірності»⁶¹.

Зрілий М.С. Грушевський взагалі намагався уникати не лише терміну «закон», а навіть терміну «закономірність», використовуючи у «Початки громадянства (генетична соціологія)» слова: «тенденція», «одностайність», «загальність», «ритм». Вчений підкреслює, що «одностайності» «завсіди і скрізь, у всіх краях і у всіх народів»⁶².

Таким чином, використання терміну «закономірність» замість терміну «закон» стає характерною рисою більшості праць українських істориків-позитивістів після 1880-х років – особливо на початку ХХ ст., коли серед суспільствознавців стає більш критичним ставлення до вчення родоначальників позитивізму. Слід підкреслити, що подібне явище з 1880-х років стало характерним і для інших національних історіографій. Так, наприклад, видатні російські історики М.І. Кареев та В.О. Ключевський визнавали лише закономірності розвитку суспільних явищ⁶³.

Повністю підтримуємо підхід А.Я. Гуревича, який запропонував розділити історичну закономірність та

соціологічний закон: «історична закономірність у відомому смислі ширше соціологічного закону, тому що вона створюється під впливом багатьох детермінант, що переплутуються між собою та вступають у складні взаємодії. В цьому відношенні вона й багатше загального закону, відображаючи в собі різноманітність та різноплановість реального процесу історії. В той же час у конкретній закономірності соціологічний закон не виступає у повному обсягу, тому що перша кон'юнктура та дія її обмежена у часі, тоді як другий проявляється у цілому лише на протязі великих періодів»⁶⁴.

Поодинокі критика самої ідеї історичних законів суспільного розвитку велася інколи некоректно. Плутаючи фактори з законами В.Г. Ляскоронський писав: «Здійснюються спроби звести весь безкінечний зміст життя народів або держав до однієї або небагатьох основ, ідей або початків. Тут вже діє філософія історії, яка намагається відкрити загальні та вічні фактори історії. Ця філософія історії є передчасною спробою»⁶⁵. Інший київський науковець О.О. Козлов називав законами узагальнені факти або події. Тому він виступив проти намагання позитивістів досліджувати лише явища, відмовившись від метафізичних понять («суть»): «законали науки про суспільство не можуть бути законами явищ, а завжди суть висновки з метафізичних понять та гіпотез про субстанції та їх діяльність»⁶⁶.

Українські історики-позитивісти давали різне пояснення терміну «закон», але постійно наголошували на причинно-наслідковій складовій.

В.С. Іконніков підкреслював казуальний характер історичних законів: «Законали історичного розвитку однакові тому, що однакові причини породжують однакові наслідки. Але застосування їх може бути різним, а це залежить уже від умов країни, на які тому необхідно звертати увагу»⁶⁷. М.П. Драгоманов вважав, що головна ознака законів історії полягає в тому, що «певні явища історичні повторюються за певних умов»⁶⁸. Науковець підкреслював можливість припинення дії того чи іншого історичного закону: «певні явища повторюються з меншою силою або зовсім перестають повторюватися тому, що певні умови для них слабшають чи перестають існувати»⁶⁹. Харківський історик мистецтва Ф.І.Шміт називав законом «нерозривний зв'язок між явищами»⁷⁰.

Між тим поняття «закон» глибше - «необхідна, внутрішньо притаманна природі явищ реального світу тенденція зміни, руху, розвитку, що визначає загальні етапи та форми процесу становлення і самоорганізації конкретних розвиваючих систем явищ природи, суспільства та духовної культури людства»⁷¹. Таким чином досить часто науковці вкладали досить різний зміст у категорію «закон».

Українські історики-позитивісти давали різні формулювання терміну «закономірність». Так, для І. В. Лучицького закономірність історичного процесу полягає насамперед в тому, що історик «наштовхується на одні й ті ж, вже давно нам знайомі факти, зустрічає картину, яка незмінно і неминуче повторюється»⁷². Його учень Д.М. Петрушевський визнавав в їх якості «подібності основних процесів, що відбуваються в окремих людських суспільствах в їх історичному розвитку, та суспільних форм, які цими процесами виробляються»⁷³.

Д. І. Багалій виділяв такі ознаки законів (фактично мова йде про закономірності суспільного розвитку, бо харківський науковець, як відмічалось вище, заперечував існування історичних законів): 1) причинність історичних явищ; 2) їх неповторність; 3) прогрес; 4) єдність історії⁷⁴.

Подібна плутанина характерна і для відомого посібника Л.П. Круглікова: «існує певна закономірність історичних явищ... Життям людських суспільств завжди управляли та управляють певні закони, причинні (в ділянці явищ) та еволюційні (в ділянці форм). Закони ці, однак, до сих пір, ще міцно не встановлені»⁷⁵. Особливо відзначимо останню фразу, як визнання незакінченості пошуку історичних законів (чи/ або закономірностей). Як добре видно з наведеної цитати Л.П. Кругліков поділяє історичні закони (закономірності) на казуальні та еволюційні. Ф.І.Шміт чітко продемонстрував подібний підхід⁷⁶. Водночас у літературі зустрічається заперечення існування еволюційних суспільних законів. Так, слідом за Г. Тардом катеринославський історик соціології С.І. Гальперін вважав еволюційні закони Г. Спенсера (розмноження сил та нестійкості однорідного) умовними та недоведеними⁷⁷.

Українські науковці виділяли різні закони та закономірності історичного розвитку. Так, І. В. Лучицький головним називав закон

відповідності: «необхідно поєднати статичний розгляд соціальних явищ з динамічним та взяти до уваги не лише прогресивні зміни різних елементів, але й одночасні стани кожного з них»⁷⁸.

І.Я. Франко називав першим результатом боротьби за існування виділення людини з царства тварин та виникнення суспільства⁷⁹. Але при цьому вчений підкреслював, що така «форма єдиничної боротьби за існування зовсім не закон, не вічна і не загальна, і сею формою не могли б ми вияснити ані початку історії, ані розвитку культури людської»⁸⁰.

Київський історик держави і права М.Ф. Владимирський-Буданов виділяв такі історичні закони: а) закон послідовності явищ; б) закон удосконалення (прогресу); в) закон неповторності явищ; в) закон подібності явищ⁸¹.

Соціологічний закон солідарності став популярним в історичній науці в Україні (у працях М.М. Ковалівського, М.С. Грушевського та його школи) під впливом французької соціологічної школи (Е. Дюркгейма та ін.)

М.С. Грушевський називав «тенденціями певної одностайної еволюції» «постійні повторювання певних взаємовідносин між явищами»⁸². При цьому еволюційні види закономірностей він підносив до статусу емпіричних законів: «Сі взаємовідносини можуть бути підведені під категорію емпіричних законів подібних до біологічних. В людськiм громадянствi діють такі біологічні закони як самоохорони роду, постійної диференціації, наслідності, виживання найбільш пристосованих і т. ін. Можна вказати аналогічні з ними «закони психологічні» – скажім наслідування і вибору, «закони економічні», як залежність попиту і подачі, поділ праці та ін.»⁸³. М.С. Грушевський взагалі не називає казуальних законів.

Формулювання суспільних законів та закономірностей відбувалося у досліджуваній період в основному не дедуктивним (як раніше), а індуктивним методом – шляхом узагальнення конкретного історичного матеріалу. Сформульовані деякими науковцями України нові (яких не знали або не визнавали фундатори позитивізму) закони при всій їх дискусійності сприяли подальшому розвитку суспільних наук. Переконавання науковців у закономірності історичного процесу часто поєднувалося з пошуками шляхів покращання суспільного життя. Тому

часто історики-позитивісти були прихильниками не лише реформаторських, а й ліберальних та, навіть, соціалістичних ідей.

Українські науковці-неокантіанці досліджуваного періоду заперечували існування історичних законів, вважаючи, що у суспільстві діють закони психологічні. Відомий київський правознавець-неокантіанець Б.О. Кістяківський еволюційний характер історичного процесу вважав доказом відсутності історичних законів: «Еволюція завжди передбачає ряд явищ чи процес, який протікає за більш чи менш тривалий час, а, і отже, у просторі. Між тим закон є безумовно необхідне співвідношення між явищами»⁸⁴. В зв'язку з тим, що «історики ... не можуть зробити дослід», Є.М. Щепкін приходив до такого висновку: «історичне життя та історична наука не мають ніяких особливих законів, індуктивних за методом їх встановлення... При відсутності подій, що цілком тотожно повторюються, та індуктивних законів... історик не в змозі нічого передбачати з достовірністю... мета інтерпретації - не пошук історичних законів та слідів їх впливу, а простеження у подіях дії психологічних законів»⁸⁵.

В.К. Липинський вбачав у неоднорідності громадського життя та всіх його складників свідчення його випадковості (в порівнянні з математичною визначеністю руху небесних світил)⁸⁶.

Таким чином можна твердити про непросте запозичення українськими науковцями ідей європейської науки, а й про їх творче переосмислення та подальшу розробку. Теорія закономірностей історичного процесу активно розроблялась науковцями України, прихильниками нових для XIX ст. позитивістських ідей. Історики-позитивісти не прийшли до загальноприйнятих визначень історичних законів та закономірностей. Найчастіше замість терміну «закон» використовували «закономірність». Не всі навіть правовірні позитивісти визнавали існування історичних законів, вважаючи, що історію суспільства необхідно вивчати за допомогою соціологічних та біологічних законів. Виведення на перший план у суспільному розвитку біологічних та психологічних законів – свідчення визнання еволюційного та поліфакторного характеру історичного процесу. Пошук закономірностей історичного розвитку справив позитивний вплив на розвиток історичної науки, зокрема сприяв відмові від

застарілих догм та серйозному підняттю рівня систематизації та узагальнення конкретного матеріалу.

¹ У нашому дослідженні саме поняття «українські історики-позитивісти» використовується у широкому значенні цього слова: не лише історики, які працювали в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХст.) та у спеціальних теоретичних працях давали позитивістське трактування історичного процесу. Досить часто цінні теоретичні ідеї містилися не у спеціалізованих працях, а в різноманітних фактографічних розвідках, вступних увагах, рецензіях, нотатках до лекцій, тощо. Крім того вчені споріднених наукових дисциплін та публіцисти, не маючи часто фахової історичної освіти, трактували суспільний процес на позитивістських методологічних засадах.

² Жигунин В. Д. Проблема исторических закономерностей и буржуазная наука // Критика буржуазных концепций всеобщей истории. – Казань: изд-во ун-та, 1976. – С.32–54; Журавлёв Л. А. Позитивизм и проблема исторических законов. – М.: изд-во ун-та, 1980. – 321 с.; Кареев Н. И. Экономический материализм и закономерности социальных явлений // Вопросы философии и психологии. – 1897. – Кн. 36. – № 1. – С.197–119; Петряев К. Д. Марксизм в борьбе против буржуазных концепций ХІХ в. об историческом процессе. – Одесса: Вища шк., 1975. – 148 с. та ін.

³ Будз В. П. Проблема визначення законів і закономірностей історичного процесу в філософсько-історичній концепції Михайла Грушевського // Людина і політика. – 2001. – №6. – С.114–121; Кеда М. К. Проблеми філософії історії у працях Михайла Петрова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С.129–131; Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. – К.: вид. Ін-ту історії України, 2005. – 492 с.; Рабінович П. Історико-матеріалістичні мотиви у поглядах М. Грушевського щодо закономірностей виникнення й соціальної суті держави // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомлення наук. конф. (м. Львів, 26–28 жовтня 1994р.). – Львів: Світ, 1995. – С.163–166; Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк, Дрогобич: Вимір, 2002. – 235 с. та ін.

⁴ Грушевський М. Рец. на кн.: Иловайский Д. Смутное время Московского государства. – М., 1894//Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1895. – Т.VI. – С.27.

⁵ Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – С.428.

⁶ Гегель Г. В. Ф. Философия истории // Гегель Г. В. Ф. Соч.: В 13 т. – М.–Л.: Госиздат, 1935. – Т.VIII. – С.54.

⁷ Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – С.435.

⁸ Монтеск'є Ш. Л. О духе законов или об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления и нравов, климату, религии, торговли и т. д. – СПб.: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – С.1.

⁹ Там само. – С.5.

- ¹⁰ Ковалевский М. М. Социология. – Т.1: Социология и конкретные науки об обществе. – СПб.: тип. Стасюлевича, 1910. – С.31; Ковалевский М.М. Современные французские социологи // Вестн. Европы. – 1913. – №7. – С.340.
- ¹¹ Кондорсэ Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М.: Соцэкгиз, 1936. – С.4–5.
- ¹² Спенсер Г. О причинах моего несогласия с Огюстом Контом // Огюст Конт и позитивизм. – М.: тип. Н. Н. Кушнерева, 1897. – С.279.
- ¹³ Спенсер Г. Классификация наук. – М.: тип. А. Г. Кольчугина, 1897. – С.113.
- ¹⁴ Там само. – С.133.
- ¹⁵ Нечухрин А. Н. Теоретико–методологические основы российской позитивистской историографии (80–е гг. XIX в.– 1917 г.). – Гродно: изд-во ун-та, 2003. – С.6.
- ¹⁶ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень: Укр. соціол. ін-т, 1921. – С.39.
- ¹⁷ Авсенко В. Идеализм и материализм в истории // Отеч. зап. – 1863. – №5. – С.12.
- ¹⁸ Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории // Журнал мин-ва народного просвещения. – 1874. – Ч.10. – С.173.
- ¹⁹ Иконников В.С. Общий взгляд на развитие науки русской истории // Университетские известия. – 1868. – №10. – С.22.
- ²⁰ Стронин А. И. История и метод. – СПб.: тип. Котомина, 1869. – С.70.
- ²¹ Трачевский А. С. Очерки исторического развития Америки // Беседа. – 1872. – Кн.ХІ. – С.128
- ²² Успенский Ф. И. История Византийской империи. – СПб.: тип. АО изд. дело Брокгауза и Эфрона, 1914. – Т.1. – С.1–2.
- ²³ Франко І. Я. Мислі об еволюції в історії людськості // Франко І. Я. Збір. творів: У 50–ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.45: Філософські праці. – С.94.
- ²⁴ Шмит Ф.И. Законы истории: Введение к курсу всеобщей истории искусств. – Харьков: тип. М.Зильберберга, 1916. – Вып.1. – С.1.
- ²⁵ Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория: Дис. pro venia legendi // Университетские известия. – 1868. – №11. – С.35; Лучицкий И.В. Отношение истории к науке об обществе (Вступительная лекция в курс новой истории, читанная доцентом университета св. Владимира, 18–го октября 1874 г.) // Знание. – 1875. – №1. – С.5, 17.
- ²⁶ Пискорский В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории: Вступительная лекция В. К. Пискорского // Уч. зап. имп. Казанского ун-та. – 1907. – Т.XXIV. – Кн.1. – С.5–6.
- ²⁷ Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории. – С.174–175.
- ²⁸ Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І.Я. Збір. творів: У 50–ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.45: Філософські праці. – С.25.
- ²⁹ Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. – Т.І. – Харьков: изд. кн. магазина Д. Полуехтова, 1888. – С.6.
- ³⁰ Там само.

- ³¹ Петров М. Н. Историческая подготовка. – Харьков: тип. М. Зильберберга, 1881. – С.11.
- ³² Лесевич В. В. Философия истории на научной почве (Очерк из истории культуры XIX века) // Отеч. зап. – 1869. – №1. – С.172.
- ³³ Стронин А. Политика как наука. – СПб.: тип. Сушинского, 1872. – С.164.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке. Вступительная лекция, читанная в университете св. Владимира 14 окт. 1903г. // Университетские известия. – 1904. – №1. – С.15.
- ³⁶ Там само. – С.15–16.
- ³⁷ Березжков М. Н. Об истории как народном самосознании // Изв. Историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине. – 1884. – Т.8. – С.4.
- ³⁸ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.35–36.
- ³⁹ Там само. – С.36.
- ⁴⁰ Милль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательств в связи с методами научного исследования. – 2-е изд. – М.: Изд. Г. А. Лемана, 1914. – С.832.
- ⁴¹ Там само. – С.845–846.
- ⁴² Там само. – С.816.
- ⁴³ Щепкин Е. Вопросы методологии истории. 1. Психологическое толкование исторических законов. 2. Значение идей в истории // Летопись ист.-филол. о-ва при Новороссийском ун-те. –1905. – Вып.ХІІ. – С.294.
- ⁴⁴ Козлов А. Позитивизм Конта // Вопросы философии и психологии. – 1893. – Кн.15. – С.45.
- ⁴⁵ Пискорский В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории: Вступительная лекция В. К. Пискорского, ординарного профессора Казанского университета. – Казань, 1906. – С.7.
- ⁴⁶ Грушевський М. Наша політика. – Львів: друк. НТШ, 1911. – С.63.
- ⁴⁷ Лесевич В. В. Позитивизм после Конта // Отеч. зап. – 1869. – № 4. – С.379.
- ⁴⁸ Лесевич В. В. Философия истории на научной почве (Очерк из истории культуры XIX века) // Отеч. зап. – 1869. – №1. – С.172.
- ⁴⁹ Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке. – С.27.
- ⁵⁰ Щепкин Е. Вопросы методологии истории. – С.279.
- ⁵¹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.42–43.
- ⁵² Воронцов В. П. [В. В.] Наши направления. – СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – С.138; Кареев Н. И. Введение в изучение социологии. – СПб.: тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – С.209; Він же. Основные вопросы философии истории. Критика историософских идей и опыт научной теории исторического прогресса: В 2 т. – Т.1. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1883. – С.105–106, 113–114, 125; Т.2. – С.396.
- ⁵³ Багалеї Д. І. Русская история с картами, планами и снимками памятников древности и искусства. – Т.1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – М.: тип. И. Д. Сытина, 1914. – С.15.
- ⁵⁴ Лучицкий И. В. О задачах экономической истории // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн.10. – С.45.

- ⁵⁵ Тарле Е. В. Социология и историческое познание // Вестник Европы. – 1902. – №10. – С.432.
- ⁵⁶ Лучицкий И. В. О задачах экономической истории. – С.45.
- ⁵⁷ Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. Курс лекций, читанный в Коммерческом институте. – Т.1. – К.: тип. Чоколова, 1911. – С.1.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Исследование о происхождении, сущности, основных началах и способах развития цивилизации вообще. – Варшава: тип. Варшав. жандарм. округа, 1874. – С.166.
- ⁶⁰ Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке. – С.17.
- ⁶¹ Там само. – С.17.
- ⁶² Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.29.
- ⁶³ Кареев Н. И. Введение в изучение социологии. – С.209; Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т. – Т.1. – М.: Соц.эк. лит., 1956. – С.380.
- ⁶⁴ Гуревич А.Я. Общий закон и конкретная закономерность в истории // Вопросы истории. – 1965. – №8. – С.20. Прим. Навіть в радянський час поодинокі науковці виступали проти існування історичних законів. Див.: Попов С. Существуют ли «специфические исторические законы» //Философские науки. – 1971. – № 6. – С.148–151. Див. також про поділ законів на соціологічні та історичні: Гуревич А.Я. Общий закон и конкретная закономерность в истории//Вопросы истории. – 1965. – №8. – С.14–15.
- ⁶⁵ Архів Національного музею історії України. Ф.5. Оп.1. Спр.2. Арк.1.
- ⁶⁶ Козлов А. Позитивизм Конта // Вопросы философии и психологии. – 1893. – Кн.15. – С.55.
- ⁶⁷ Иконников В. С. Общий взгляд на развитие науки русской истории // Университетские известия. – 1868. – №10. – С.22.
- ⁶⁸ Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории. – С.174–175. Подібну думку зустрічаємо у М. В. Довнар-Запольського: Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. – С.1.
- ⁶⁹ Там само. – С.174–175.
- ⁷⁰ Шмит Ф. И. Законы истории: Введение к курсу всеобщей истории искусств. – С.3.
- ⁷¹ Баженов Л. Закон // Философская энциклопедия. – Т.2. – М.: Сов.энциклопедия, 1962. – С.149.
- ⁷² Лучицкий И. В. Обзор литературы по философии истории за 1872 год // Знание. – 1873. – №9. – С.59.
- ⁷³ Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. Введение. Задачи и методы всеобщей истории // Научное слово. – М., 1904. – Кн.III. – С.82.
- ⁷⁴ Багалея Д. И. Русская история... – С.15.
- ⁷⁵ Кругликов Л. П. Методика истории. – К.: Прогресс, 1916. – С.4.
- ⁷⁶ Шмит Ф.И. Законы истории: Введение к курсу всеобщей истории искусств. – С.3.
- ⁷⁷ Гальперин С. И. Органическая теория строения и развития общества. – Ч.1:

Изложение и критика учения Спенсера. – Екатеринбург: тип. Ротенберга, 1900. – С. 43–44.

⁷⁸ Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория: Дис. pro venia legendi // Университетские известия. – 1868. – №11. – С.36.

⁷⁹ Франко І. Я. Мислі об еволюції в історії людськості // Франко І. Я. Збір. творів: У 50–ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.45: Філософські праці. – С.91–92.

⁸⁰ Там само. – С.94.

⁸¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – 2-е изд. – К.: изд. Н.Я.Оглоблина, 1888. – С.3–4.

⁸² Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.42–43.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – С.149.

⁸⁵ Щепкин Е. Вопросы методологии истории. – С.279.

⁸⁶ Липинський В. Листи до братів–хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Твори. Архів. Політологічна секція. – К.–Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1. – С.361.